

oluşturacak değişime gösterdikleri direniştir. Hindistan'da XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren Tıpû Sultan ile başlayan ve 1857'de büyük bir ayaklanma ile sonuçlanan bağımsızlık mücadeleleri İngilizler'i Hindular'dan çok müslümanlar üzerine yöneltilmiş ve İngiliz hâkimiyetine karşı oluşan bütün hareketlerden müslümanlar sorumlu tutularak sosyal, ekonomik ve eğitim alanlarında baskı altında tutulmuşlar, böylece çok kısa bir zaman diliminde daha önceki statülerini kaybederek âdeta önemsiz hale gelmişlerdir.

Yine Mısır'daki Urâbî hareketi ve Sudan'da Mehdî Muhammed'in direnişi gibi somut gelişmelerin yanı sıra Osmanlı hilâfeti merkezli gelişen ittihâd-ı İslâm hareketleri İngiliz sömürgeciliğinin İslâm politikalarına mesnet teşkil etmiştir. Özellikle gelişen ulaşım ve haberleşme vasıtalarının imkânlarıyla değişik coğrafyalardaki müslümanların birbirleriyle irtibat kurarak içinde bulundukları siyasî, fikrî ve iktisadî az gelişmişlikten kurtulma çarelerini araştırmaları, sömürgeciliğe karşı oluşturulan dünya çapında bir teşkilâtlanmanın işaretleri olarak algılanıp dönemin siyasî literatüründe Avrupa kamuoyu için son derece menfi çağrışımlar uyandıran "panislâmizm" kavramıyla nitelendirilmiştir. Bu tür İngilizce literatürde panislâmizm, Osmanlı hilâfeti etrafında örgütlenen ve hedefi yeryüzünden Hristiyanlığı kaldırmak olan dünya çapında bir organizasyon olarak takdim edilmektedir. Bu takdimin arka planında sömürgeciliği güçlendirecek politikalara meşruiyet arayışının bulunduğu âşikâr olmakla birlikte aynı tesbit bazı çağdaş İngiliz yazarlarca da açıkça ifade edilmiştir. Siyasî alanda durum böyle olmakla beraber sosyal ve ekonomik sonuçları itibarıyla İslâm'ın değişime kapalı olduğu argümanı dönemin sıkça vurgulanan tezidir. Bu çerçevede XIX. yüzyıl İslâm dünyasını saran, "İslâm terakkiye manî midir, değil midir?" tartışmaları bu buna bağlı olarak İslâm kelâmını yeniden tesis etme arayışları, İngiliz sömürgeciliğinin doğrudan veya dolaylı etkisinde kalmış gelişmelerdir. Bu tartışmalarda gündeme getirilen, ancak genellikle ihmal edilen Müslümanlığın medeniyete değil sömürgeleşmeye karşı olduğu hususu bir türlü dikkate alınmamıştır. XX. yüzyılda artan milliyetçilik eğilimleri, hilâfetin ilgası gibi değişiklikler, İngiltere için söz konusu tehdidin evrensel mahiyetini gündemden kaldırmış, fakat sömürgelerdeki bağımsızlık taleplerinde görülen yoğunluk veya

bağımsızlık sonrasında devam etmekte olan nüfuzlara karşı duyulan tepki bu defa yeni bir siyasî terminolojiyi, "fundamental Müslümanlık" kavramını ortaya çıkarmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

W. W. Hunter, *The Indian Musalmans*, Calcutta 1876; S. A. Khan, *A Review on Dr. Hunters Indian Musalmans*, Lahore, ts.; A. J. P. Taylor, *Struggle for Mastery in Europe*, Oxford 1957; J. H. Parry, *The Establishment of the European Hegemony: 1415-1715*, New York 1966, s. 93-101, 120-130; N. Daniel, *Islam, Europe and Empire*, Edinburgh 1966; C. M. Cipolla, *European Culture and Overseas Expansion*, Middlesex 1970, s. 113-149; M. C. Louis, *Some British Attitudes Concerning Islamic Aspirations: 1878-1914* (doktora tezi, 1971), University of Manchester; G. Lichtheim, *Imperialism*, New York 1972; *Imperialism* (ed. R. Louis), London 1976; R. Musman, *Britain Today*, London 1978; R. Peters, *Islam and Colonialism*, The Hague 1979; J. E. Harris, *Africans and Their History*, New York 1987; R. Robinson - J. Gallagher, *Africa and the Victorians*, London 1992; M. Adams, *Islamic and European Expansion*, Philadelphia 1993; P. J. Cain - A. G. Hopkins, *British Imperialism: 1688-1914*, London 1993; a.e.: 1914-1990, London 1994; J. M. Mackenzie, *Propaganda and Empire*, Manchester 1994; Sami Öngör, "Birleşik Krallık", *Devletler ve Ülkeler Ansiklopedisi*, Ankara 1967, s. 23-27; "İngiltere", *Gelişim Büyük Coğrafya Ansiklopedisi*, İstanbul 1981, II, 387-457; "United Kingdom", *EBr.*², XXIX, 1-8, 95-100.

AZMÎ ÖZCAN

IV. OSMANLI-İNGİLTERE

MÜNASEBETLERİ

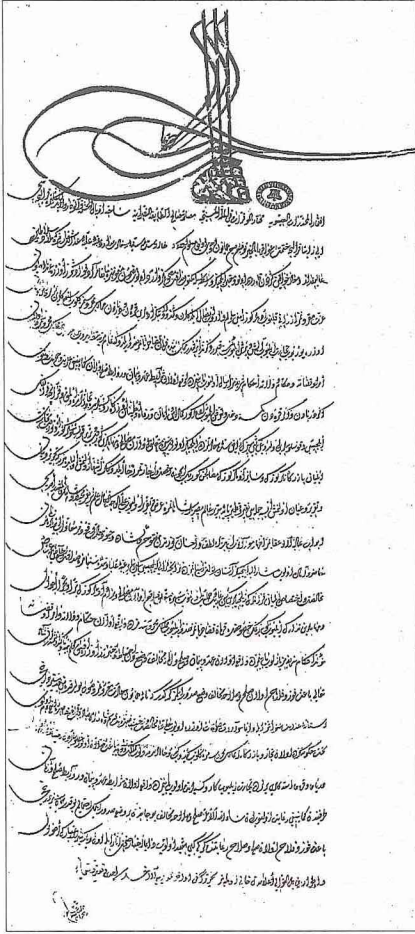
Türkler'le İngilizler'in münasebetlerinin tarihi Haçlı seferlerine kadar gitmekle birlikte Osmanlılar'la İngilizler'in ilk karşılaşması Niğbolu Savaşı sırasında gerçekleşmiştir. Ancak bu karşılaşma doğrudan bir temas olmayıp Niğbolu'da Osmanlılar'la savaşıyan Macar Kralı Sigismund'un ordusunda küçük bir İngiliz kuvvetin bulunması dolayısıyladır. İngiltere'nin Osmanlı topraklarından hayli uzakta olması, İngilizler'in XVI. yüzyıla kadar uluslararası alana çıkamaması ve İngiltere'nin Doğu Akdeniz ticaret hayatına henüz girmemesi gibi faktörler sebebiyle Osmanlı Devleti ile İngiltere münasebetleri diğer Avrupa devletlerine kıyasla biraz geç başlamıştır.

XVI. yüzyılda İngiltere'nin dışa açılması sonucu önce ticarî ilişkiler gelişti. İngiliz ticaret gemileri doğrudan Osmanlı limanlarına uğramaya başladı. 1553 yılı sonlarında Kanûnî Sultan Süleyman Nahcivan seferi için Halep'te iken İngiliz tüccarı Antony Jenkinson kendisine, vergi ödemeksizin Osmanlı limanlarında alışve-

riş yapma imtiyazı veren özel bir ticaret izni aldı. Ancak Jenkinson, aynı yıllarda Rus çarından elde ettiği daha büyük garantiler dolayısıyla ticarî faaliyetlerini Rusya üzerinden genişletmeyi tercih ettiği için bu imtiyazı kullanmadı. İngiliz tüccarları XVI. yüzyılın sonlarına doğru bu bölgedeki faaliyetlerine yeniden başladılar. Bunun en önemli sebeplerinden biri Fransa'da yaşanan din savaşları ile Hollanda-İspanya, Osmanlı-İspanya ve İspanya-Portekiz savaşlarının getirdiği çöküntü yüzünden diğer Avrupa devletlerinin Akdeniz'deki iktisadî hayattan çekilmesi idi. Ortaya çıkan fırsatı değerlendirmek isteyen Edward Osborne ve Richard Staper adlı iki İngiliz tüccarı, Osmanlı ülkesindeki ticarî potansiyeli araştırmak üzere temsilcileri William Harborne'ı Ekim 1578'de İstanbul'a gönderdiler. Harborne, özellikle İngiltere ile ticarî ilişkilerin faydasına inanan Sokullu Mehmed Paşa ve Hoca Sâdeddin Efendi'nin desteğiyle Sultan III. Murad ile görüşebildi ve Osmanlı ülkesinde ticaret yapabilmek için bir ahidnâme aldı. 1580 tarihli bu ahidnâmeye göre İngiliz tüccarları da Fransız ve Venedikliler'e daha önce verilen ticarî imtiyazlardan (kapitülasyon) aynı derecede istifade edeceklerdi. Bu arada konuyu olgunlaştırmak için İngiltere Kraliçesi I. Elizabeth ile III. Murad arasında mektuplar teâti edildi, böylece resmî bir ilişki de kurulmuş oldu.

Özellikle Fransızlar'ın ve Venedikliler'in itirazlarına rağmen İngilizler'e verilen bu imtiyazlarla başlatılan resmî-ticarî münasebetlerin hemen ardından 1581'de Londra'da Levant Company adlı bir şirket kuruldu. İngilizler, 1825 yılına kadar bölgedeki ticarî faaliyetlerini bu şirket vasıtasıyla yürüttüler. Bu ilişkilerin arkasında aynı zamanda siyasî beklentiler de bulunuyordu. Nitekim bu tarihlerdeki Osmanlı-İspanya gerginliği, Katolik İspanya ile mezhep anlaşmazlığı ve siyasî-ekonomik rekabet içerisinde olan İngiltere açısından değerlendirilebilecek bir imkân olarak görülmüştür. Osmanlı siyasetinin Avrupa'da gelişen Protestanlığa sıcak baktığının bilinmesinin yanında o sıralar İstanbul'da İspanya'ya karşı bir sefer açılması düşüncesinin de bulunması, Osmanlı Devleti ve İngiltere arasında aynı zamanda siyasî yakınlaşmayı sağladı.

Harborne 1583'te İngiltere dâimî elçisi olarak İstanbul'da görevlendirildi ve iki yönlü beklentiyle çalışmalarına başladı. Ticarî alanda kısa sürede mesafeler alınarak Avrupalı tüccarlar için uygulanan

Sultan III. Murad'ın Kraliçe Elizabeth'e gönderdiği mektup
(DTCFD, VII/1 [Mart 1949], s. 16-17)

% 5'lik gümrük resmi oranı İngilizler için % 3'e indirildi. Ancak siyasî alanda umulan gelişmeler kaydedilemedi ve 1588'de İspanyol armadası İngiltere'ye yöneldiği zaman Osmanlı Devleti İran'la savaş halinde olduğu için İngiltere'ye destek gönderemedi.

Osmanlı yardımı göremeyen İngiltere beklentilerin aksine İspanyollar'ın "yenilmez armada"sını mağlûp edince iki taraf siyasî ilişkileri devam ettirmenin gerekliliği üzerinde mutabakat yeniledi. İngiltere açısından İspanyol zaferinin akabinde Avrupa'da nüfuzunu ilerletmek için Osmanlılar'la ilişkileri ne kadar önemliyse Osmanlı Devleti açısından da gerek Hint denizinde faaliyet gösteren İspanya'ya gerekse Avrupa'daki Katolik cepheye karşı Protestan İngilizler'in yanında yer alması o kadar önemliydi. Nitekim İngilizler, Osmanlılar'ı İspanya'ya karşı Hint de-

nizine bir donanma göndermeye teşvik etmişler ve Lehistan ile Osmanlılar arasında ara buluculuk yapmaya tâlip olmuşlardı. III. Mehmed'in 1596'daki Macaristan (Eğri) seferi sırasında İstanbul'daki İngiliz elçisi Edward Barton bizzat padişahın yanında gözlemci olarak bulunmuştu. Türkçe'yi iyi bilen ve Osmanlılar'ı yakından tanıyan Barton sarayın da güvenini kazanmış, bu sayede İngilizler'e verilen ahidnâmeyi 1601 yılında yeniletmesi başarmıştır.

Kraliçe I. Elizabeth'in ölümüne kadar bu şekilde cereyan eden dostça ilişkiler, mahiyet itibarıyla iki muadil devletin eşit şartlarda geliştirdiği normal ticarî ve siyasî ilişkiden çok, Osmanlılar açısından kendilerinin bir eyaleti büyüklüğündeki İngiltere kraliçesine ve İngiliz tüccarlarına lutf ve himaye duyguları yoğunlukludur. Nitekim III. Murad ve Kraliçe Elizabeth'in birbirlerine olan nâmelerinde bu duyguların kraliçe tarafından da kabullenildiği görülmektedir. XVI. yüzyıldaki bu tabloda dikkati çeken başka bir husus da Osmanlılar'ın Protestan İngiltere'ye karşı bir inanç yakınlığı hissetmeleri, buna mukabil İngiltere'de iktisadî menfaatlerin ön plana çıkmasıdır.

Katolikler'e karşı daha olumlu bir tavır içinde olan Kral I. James zamanında iki ülke arasındaki ilişkiler bir durgunluk dönemine girdi. I. James'in saltanatının başlarından Mustafa Ağa (Çavuş) adlı bir Osmanlı vatandaşı padişahın elçisi olduğu iddiasıyla Londra'ya gelmiş, bundan emin olmayan kral yine de Osmanlılar'ı rencide etmemek için Mustafa Ağa'yı kabul etmiş, fakat Mustafa Ağa İngiltere'de iyi izlenimler bırakmamıştır (çavuş = chiause, İngilizce'de sahtekâr anlamında da kullanılmaktadır; Chew, s. 180). Sarayın bizzat görevlendirdiği bilinen ilk elçi ise 1610 yılında I. Ahmed tarafından I. James'e gönderilen İbrâhim Ağa'dır. İbrâhim Ağa'nın vazifesi, İspanya'nın 1609'da ülkede kalan son 150.000 kadar müslümanı da sürgün kararı almasından sonra bunlardan bir kısmının Kuzey Afrika ile beraber İngiltere'ye de sığınmış olduğu haberlerinin İstanbul'a gelmesi üzerine bu müslümanların Osmanlı topraklarına ulaşmasını kraldan rica ve temin etmekte (Kurat, *Türk İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi*, s. 174).

İbrâhim Ağa'dan sonra da zaman zaman İngiltere'ye Osmanlı elçileri gönderilmiş olmakla beraber dâimî elçiliğin kurulması III. Selim döneminde olmuştur. 1793'te gönderilen Yûsuf Âgâh Efendi

Londra'daki ilk Osmanlı dâimî elçisidir. Buna karşılık İngiltere 1583'ten itibaren İstanbul'da elçi bulundurmıştır.

XVII. yüzyılda İngiltere-Osmanlı ilişkileri, Elizabeth döneminin siyasî arayışlarından uzak büyük oranda ticaret eksenli gelişmiştir. Ancak sürekli biçimde yenilenen kapitülasyonların giderek iki devlet arasındaki münasebetlerde baskı unsuru olmaya başlamasıyla, önceleri daha çok Levant Şirketi'nin çıkarlarını takip etmekle görevli olan İngiliz temsilcileri zamanla İngiltere'nin siyasî çıkarlarını gözetme görevini de yüklendiler.

Bunlar arasında özellikle 1686-1702 yılları arasında İstanbul'da bulunan William Trumbull ve Lord Paget, Avrupa'da git-tikçe güçlenen Fransa'ya karşı cepheler açabilmek için 1683'te başlayan Osmanlı-Avusturya savaşını sona erdirmek yolunda çok gayret sarfetmişlerdir. Lord Paget, nihayet 1699'da Karlofça'da resmî ara buluculuk yaparak bu antlaşmanın imzalanmasına katkıda bulunmuştur. Esasında Harborne'den beri devam eden İngiliz elçilerinin ara buluculuk konumları Osmanlı diplomasi tarihinde giderek bir gelenek oluşturmuş ve zaman zaman dayatma derecesine varan bu durum Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar devam etmiştir. Nitekim 1711'de Prut Savaşı sonrasında ve 1718'de Pasarofça Antlaşması'nda İngiliz elçileri, Osmanlı Devleti ile Rusya ve Avusturya arasında ara buluculuk yapmışlardır.

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında İngiltere-Osmanlı ticarî ilişkileri ciddi bir durgunluk yaşadığı gibi iki ülke arasındaki siyasî münasebetler de kopma noktasına geldi. Bunun sebebi, Kırım Harbi sırasında Bal-tık'tan dolaşarak 10 Temmuz 1770'te Çeşme Limanı'nda Osmanlı gemilerini batıran Rus donanmasının İngiltere'den yardım görmesi idi. Yüzyılın sonlarına doğru İngiltere-Osmanlı ilişkileri ortaya çıkan Osmanlı-Rus savaşlarıyla birlikte tekrar canlandı. 1780'lerde Rusya'nın Osmanlı üzerindeki planlarına İngiltere'nin sıcak bakmamasıyla başlayan iki ülke arasındaki soğukluk, Rusya'nın İngilizler'le ticaret anlaşmalarını yenilemeyip Karadeniz ticaret imtiyazını Fransa'ya vermesiyle ciddi boyutlara ulaşmıştı. Bunun üzerine İngiltere, Fransız-Rus anlaşmasını verimsiz kılmak için çalışmalara girişti. Hatta 1787 Osmanlı-Rus Savaşı'nın başlamasında İngilizler'in rolü bulunduğu ifade edilir (Bağış v.dğr., s. 46). Ancak beklenenin aksine Rusya'nın bu savaşta ilerlemesi, İngiltere'yi bu defa kendi çıkarlarının

emniyeti için Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü meselesiyle karşı karşıya bırakıldı.

Rus tehdidi, iki ülkeyi siyaseten birbirine daha da yaklaştırmış olsa da her iki ülkenin kendi bölgelerinde yaşadıkları savaşlar ticaretin gelişmesine fırsat vermedi. Bununla birlikte İngiltere Kuzey Amerika ve Kanada'daki kolonilerini kaybedince, Hindistan'da Fransızlar'la girdiği rekabette Fransızlar'ın yanında yer alan Meysûr Sultanı Tîpû'nun kendilerine karşı savaşmamasını temin için I. Abdülhamid ve III. Selim'den hilâfet nüfuzlarını kullanarak yardım etmelerini istedi. Her iki padişahın bu gaye ile Tîpû Sultan'a yazdığı mektuplar beklenen neticeyi vermediyse de bu teşebbüs İngiliz-Osmanlı ilişkilerinde hilâfet faktörünün başlangıcını teşkil etti. Daha sonra III. Selim devrinde ıslahat hareketleri çerçevesinde İngiltere ile askerî ve diplomatik bağlar kuruldu. İngiltere'ye savaş gemileri sipariş edildi ve topçu mühendisleri istendi.

1798'de Napolyon'un Mısır'ı işgali İngiliz-Osmanlı ilişkilerinde yeni bir dönem başlattı. Osmanlılar, Mısır'da Fransızlar'a karşı savaşırken İngiltere askerî ve malî yardım yanında Fransızlar'ın Mısır'ı terketmeleri için diplomatik destek de sağladı. Ocak 1799'da iki ülke arasında ilk defa bir siyasî ve askerî ittifak anlaşması imzalandı. Bu anlaşmayla, Osmanlı topraklarında darbe yiyen Fransız ticaretinin bıraktığı boşluk İngilizler'ce doldurulmaya başlandı. Ancak Avrupa siyasetinde yaşanan hızlı gelişmeler ittifakın uzun süreli olmasını mümkün kılmadı. Zira XIX. yüzyılın hemen başlarında İngiltere, Rusya ve Fransa'nın arasında sıkıştığını gören Bâbiâli denge siyaseti olarak yeniden Fransa ile yakınlaşma arayışına girdi. Bundan rahatsız olan İngiltere ve Rusya, bir ultimatomla Bâbiâli'nin Fransızlar'la ilişkilerini gözden geçirmesini istedi. Ardından Rusya Eflak ve Boğdan'ı işgal etti. İngiltere de bu işgali destekleyerek donanmanın ve Çanakkale istihkâmlarının kendilerine teslim edilmesini talep etti. Bâbiâli İngiliz isteklerini kabule yanaşmayınca İngiliz donanması İstanbul'a yönelerek büyük bir korku ve endişeye yol açtı (Şubat 1807). Bununla birlikte direnişte karar kılınca İngiliz donanması bir şey yapmadan geri çekildi. İstanbul'daki tehditleri bu şekilde boşa çıkan İngiltere, donanmalarıyla Mısır'a yöneldi ve Mart 1807'de İskenderiye ve Ebûkîr'e bir çıkarma yaptı. Ancak Mehmed Ali Paşa'nın şehri kuşatması üzerine fazla tutuna-

mayarak Mısır'dan da ayrılmak zorunda kaldı.

Fransız İhtilâli'nin yaydığı liberal akımlardan kaynaklanan kamuoyu baskıları, Bâbiâli'nin yabancı tüccarlara iç pazarları yasaklamaya çalışması ve 1806'da başlayan Osmanlı-Rus savaşında İngiltere'nin Rusya'yı desteklemesi neticesinde oluşan savaş hali gibi gelişmeler iki ülke arasında soğukluğun devam etmesine yol açtı. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nin bir "Şark meselesi" olarak ilk defa Avrupa'nın gündemine getirildiği 1815 Viyana Antlaşması'nda İngiltere Rusya'ya karşı yine Osmanlı Devleti tarafındaydı. Bu tavır aynı zamanda, XIX. yüzyıl boyunca zaman zaman farklı dalgalanmalar olsa da genel olarak İngiliz siyasetini yansıtmaktadır.

1820'lerde başlayan Yunan isyanları ile birlikte İngilizler'in Osmanlı politikaları İngiliz kamuoyunda tartışma gündemine girdi. Fransız İhtilâli'nin de etkisiyle Avrupa'da Helen kültürüne karşı başlayan hayranlık İngiltere'de de benimsenmiş ve Yunanlılar desteklenerek Osmanlılar popüler literatürde, mâsum halkları despotlukla ezen çağdışı müstebit idare imajıyla yerini almıştı. Özellikle ünlü şair Lord Byron'un 1823'te Yunanlılar safında savaşmak için Yunanistan'a gitmesi ve orada ölmesi kamuoyunun baskısını daha da arttırdı. Bunun üzerine İngiltere, aynı yıl Yunanlılar'ı muharip taraf olarak tanıyıp Yunan bağımsızlığının işaretini verdi. Ancak bu durum Rusya'nın ihtiraslarını kamçıladı. Nitekim Mısır kuvvetlerinin Yunan ordularını mağlûp ederek duruma hâkim olmasının ardından Rusya'nın müdahale etme ihtimalinin güçlenmesi İngiltere'yi telâşlandırdı. II. Mahmud bu konuda hiçbir talebe sıcak bakmadığından o sırada İstanbul'da büyükelçi olan Canning, Ruslar'ı ikna ederek 4 Nisan 1826'da Saint Petersburg Protokolü'nü imzalatırdı. Buna göre İngiltere, Osmanlı Devleti ile Yunanlılar arasında ara buluculuk yapacak, Bâbiâli bunu kabul etmezse her iki devlet baskı uygulayacaktı. Bir müddet sonra protokole Fransa da dahil oldu. Bâbiâli ara buluculuğu kabul etmemekte direnince müttefik kuvvetler Navarin'de savaş halinde olmayan Osmanlı donanmasını tahrip ettiler (20 Ekim 1827). Bunun neticesi Yunan bağımsızlığının tanınması demektir. İngiliz kamuoyu ve siyasetinde beliren bu Osmanlı düşmanlığı, bir süre sonra yerini giderek daha büyük bir tehdit oluşturan Rusya'ya karşı Osmanlı dostluğuna bıraktı. Başta David Urquhart

olmak üzere İngiliz siyasetinde ve diplomasisinde yeni bir Osmanlı taraftarı ekol ortaya çıktı.

XIX. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı-İngiliz ilişkilerini etkileyen bir başka önemli gelişme de Mısır ve Mehmed Ali Paşa meselesi olmuştur. Yunanlılar'a karşı Bâbiâli'ye sağladığı yardıma mukabil Suriye vilâyetini isteyen Mehmed Ali Paşa'nın Osmanlı ordularını mağlûp ederek Anadolu'da ilerlemesi, sadece Osmanlılar'ı değil Ortadoğu coğrafyasında önemli stratejik hesapları bulunan Rusya, İngiltere ve Fransa'yı da harekete geçirmişti. Rusya ve İngiltere, bölgede gittikçe güçlenen Mehmed Ali Paşa'nın Osmanlı Devleti'nden daha büyük bir problem olmasından endişelenirken Fransa, Mısır'daki nüfuz ve bağları sebebiyle paşanın yanında yer almayı uygun bulmuştu. İngiltere'nin olaylara müdahalede geç kalması II. Mahmud'u Ruslar'la yakınlaşmaya itti ve Temmuz 1833 Hünkâr İskelesi Antlaşması ile Osmanlı Devleti âdetâ Rusya'nın himayesine girdi. Diğer devletlerde büyük bir telâşa yol açan bu kriz, Rusya'nın antlaşmanın kendine avantaj sağlayan maddelerini yürürlüğe koymayacağı garantisıyla bir süre donduruldu.

İngiltere Bâbiâli'ye, âsi valisini dize getirmenin başka yolları konusunda da telkinlerde bulunarak aynı zamanda Osmanlı topraklarındaki ticaretini genişletmeye mâtuf yeni bir planla devreye girdi. XIX. yüzyılla birlikte ekonomide beliren liberal eğilimler çerçevesinde 1825'te Levant Şirketi lağvedilmiş ve Osmanlı pazarının bütün İngiliz tüccarlara açılması öngörülmüştü. Bâbiâli ise gerek Nizâm-ı Cedîd'in gerekse 1826'da kurulan Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye'nin masraflarını karşılayabilmek için gelir kaynakları arasında düşündüğü tek (yed-i vâhid) uygulamasıyla yabancı tüccarların vergilerini arttırmıştı. Aynı şekilde Osmanlı hukukuna bağlı Mısır topraklarında da mer'î bulunan tek el ve ihraç yasağı uygulamaları Avrupalı tüccarların rahatsızlığını had safhaya ulaştırdı.

İngiltere bu rahatsızlıkların etkisiyle, tek el uygulamasının kaldırılmasının Osmanlı-İngiliz ilişkilerini geliştireceği gibi Mehmed Ali Paşa'nın gelir kaynaklarını azaltarak zaafa düşüreceği, böylece devlete başkaldıramayacağı telkinleriyle Bâbiâli'yi ikna etti. Bir taraftan İngiltere'nin siyasî desteğine muhtaç, diğer taraftan Mehmed Ali Paşa'ya büyük kızgınlık içinde olan Osmanlı Devleti, İngilizler'i bile şaşırtan acele bir kararla 1838'de Osman-

lı-İngiliz ticaret anlaşmasını imzaladı. Buna göre Mısır dahil bütün Osmanlı topraklarında tekel kaldırılıyor, İngiliz tüccarları her yerde sadece % 3 ithal ve ihraç vergisi ödeyerek ticaret yapma hakkını elde ediyordu. Fransa ve Mehmed Ali Paşa'nın şiddetli tepkisine yol açan bu anlaşma, özellikle yerli sanayiini oluşturma yolunda ciddi aşama kaydetmiş bulunan Mısır ekonomisi üzerinde büyük oranda zararlı oldu ve kısa zamanda ülkeye dolan İngiliz mâmulleri yerli sanayinin yok olmasına zemin hazırladı.

Öte yandan Mehmed Ali Paşa da Bâbü'lî'ye yeniden savaş açtı. Ordularının bozgun haberleriyle sarsılan II. Mahmud ölüm döşeginde iken İngiltere ve Rusya gönülsüz de olsa Fransa'yı da yanlarına alıp Mehmed Ali Paşa'ya karşı durdular ve nihai olarak sadece Mısır'la yetinmemesi durumunda burayı da kaybedebileceğini bildirerek meseleyi sona erdirdiler. Osmanlı Devleti, İngiltere'nin baskısıyla Mısır valiliğini irsen Mehmed Ali Paşa ailesine bırakmak zorunda kaldı (1840). Ancak bu meselenin ortaya çıkardığı bir başka husus, İstanbul ve Boğazlar'ın taşıdığı stratejik önem sebebiyle bu bölgeyi eline geçirecek gücün diğer devletlerin çıkarlarına karşı oluşturacağı tehdidin boyutları başta İngiltere, Rusya ve Fransa olmak üzere Avrupa devletlerini Boğazlar'la ilgili bir mutabakata varmaya zorladı. 13 Temmuz 1841'de Londra'da toplanan temsilciler, Boğazlar üzerinde Osmanlı hukukunun geçerliliğini kabul etmekle birlikte Hünkâr İskelesi Antlaşması'nın Ruslar'a verdiği hakları sona erdirmiyorlar, fakat Bâbü'lî'ye sağladıkları ortak garantiyle bir anlamda vesâyet anlayışını resmîleştiriyorlardı.

İngiltere'nin Osmanlı siyaseti artık açık bir şekilde belirlenmişti. Dışişleri Bakanı Lord Palmerstone ve büyükelçi George Canning'in şekillendirdiği bu politika, İngiltere'nin Akdeniz ve Ortadoğu'daki ticarî çıkarları ile Hindistan yolunu emniyet altına alma esası üzerine temellendiriliyordu. Bütün bunlar için de Osmanlı toprakları anahtar konumda bulunduğundan İngiliz desteğine muhtaç bir Osmanlı Devleti'nin devamı tercih edilmiş ve bu devletin toprak bütünlüğüne yönelik her türlü tehdit İngiltere çıkarlarına da zararlı olarak değerlendirilmiştir.

Tanzimat'la birlikte yeni bir devreye giren İngiltere-Osmanlı ilişkilerinde İngiliz sefiri Stratford Canning Bâbü'lî'de büyük nüfuz kazanarak tebarüz etti. İngiltere, Osmanlı tebaası Protestanlar'ı ve Protes-

tan misyonerleri resmen himayesine aldı. 1848'de ortaya çıkan Macar mültecileri meselesinde Avusturya ve Rusya mültecilerin iadesi için Bâbü'lî'ye yoğun baskı uygulayınca İngiltere, Fransa ile Bâbü'lî'nin yanında durarak askerî yardım da dahil her türlü desteği vereceklerini açıkladı. Bu durumda geri çekilen Rusya, "makâmât-ı mübâreke" meselesinde Osmanlı Ortodoksları ile ilgili olarak talep ettiği himaye hakkının Bâbü'lî'ce reddedilmesi üzerine artık "hasta adam" diye nitelediği Osmanlı Devleti'nin ortadan kaldırılması zamanının geldiğine inanarak önce İngiltere'ye paylaşma teklif etti. Teklifi kabul görmeyince tek başına bu işe kalkıştı ve 1853 Kırım Harbi başladı. İngiltere ve Fransa, geleneksel politikaları uyarınca bu savaşta Osmanlı Devleti ile beraber hareket ettiler ve savaş müttefik kuvvetlerin Rusya'ya karşı üstünlüğü ile sonuçlandı (1856). Savaşı sona erdiren Viyana görüşmelerinde Bâbü'lî'nin hristiyan tebaaya vermiş olduğu hakların yeniden teyidi karara bağlanmıştı. İngiltere ve Fransa, buna dayanarak yakında başlayacak olan Paris görüşmelerinde Ruslar'ın Avrupa kamuoyunu etkilemek amacıyla gündeme getirecekleri hristiyan kozunu elinden almak amacıyla bir ferman ilân edilmesi için Bâbü'lî'ye baskı uyguladı. Bunun üzerine Paris Antlaşması'ndan bir buçuk ay önce alelacele daha çok hristiyanların haklarını esas alan Islahat Fermanı ilân edildi. Ardından imzalanan Paris Antlaşması, Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü garanti altına alarak Karadeniz'de Rus donanmasının bulundurulmasını yasakladı ve İngiltere garantör devletlerden biri oldu. Bu şartlar altında Osmanlı Devleti, Hindistan'da İngiliz hâkimiyetine karşı çıkan Hint bağımsızlık hareketine yardım etmeyip İngiltere'nin yanında yer almak, hatta ihtiyaç halinde İngiliz destek kuvvetlerinin Kızıldeniz'den geçmesine izin vermek zorunda kaldığı gibi İngilizler'in isteğiyle hilâfet nüfuzuna dayanarak Hint müslümanlarının halifenin dostu olan İngilizler'e karşı gelmemesi gerektiği yolunda telkinde bulundu. Kırım Harbi'nin sonuçlarından biri de Osmanlı Devleti ile İngilizler arasında ilk defa borç bağının kurulmuş olmasıdır.

Paris Antlaşması'nı takip eden yıllarda İngiltere-Osmanlı ilişkilerinin en karakteristik özelliği, müttefik ve muadil iki devletin birbiriyle münasebetlerinden ziyade İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ni doğrudan veya dolaylı yönlendirmesi, bazan da

fiilen iç işlerine müdahale etmesidir denilebilir. İlişkiler bu şartlarda sürerken Sultan Abdülaziz, Temmuz 1867'de Fransa'dan sonra İngiltere'yi de ziyaret ederek dış ziyarette bulunan ilk ve tek padişah oldu.

1870'lerin başında Fransa'nın mağlûp olması ve Alman birliğinin oluşmasından cesaret alan Rusya'nın Karadeniz'in silâhsızlandırılmasını öngören Paris şartını tek taraflı iptal ettiğini açıklamasıyla ortaya çıkan yeni kriz İngiltere'nin Osmanlı politikasında değişikliklerin habercisi gibidir. 1870'lerde Karadağ ve Bosna Hersek'te başlayan ve bütün Balkanlar'ı saran ayaklanmaların ilk anlarında İngiltere, Bâbü'lî'ye ultimatom veren diğer Avrupa devletlerine katılmayıp Osmanlılar'ın yanında yer almıştı. Bu tavır, en azından o zaman diğer devletlerin Osmanlı Devleti'ne müdahalesine engel oldu. Bununla birlikte Balkanlar'daki isyanı bastırırken Osmanlı askerlerinin Bulgaristan'daki uygulamalarına istinat ettirilen vahşet iddiaları bir anda Avrupa kamuoyunu etkisi altına alınca gelişmeler süratle hilâl-haç hesaplaşması şekline dönüştü. Bütün bu gelişmeler sırasında Osmanlılar'ı destekleyen muhafazakâr hükümet ve Başbakan Disraeli İngiltere'de şiddetli bir muhalefetle karşılaştı. Olayları siyasi rakibini devirmek için kullanan Liberal Parti Başkanı William Gladstone, ülke genelinde harekete geçirdiği Osmanlı düşmanlığı ile Disraeli'yi köşeye sıkıştırmayı hedefliyordu. İngiliz hükümeti bu şartlar altında, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı başladığında Hristiyanlığın savunucusu konumunu üstlenen Rusya'ya karşı İstanbul'daki sefâretin ve Hindistan genel valiliğinin bütün itirazlarına rağmen açıkça cephe alamadı ve İngiliz çıkarlarına hâlel gelmeyeceği garantisizlikle tarafsızlığını ilân etti. Tahta yeni çıkmış olan II. Abdülhamid ve yeni oluşan Meşrutiyet Meclisi ile Bâbü'lî ise İngiltere'ye Paris'teki garantörlük taahhütlerini hatırlatmaktan öte bir şey yapamadı.

Bununla birlikte gelişmeleri kaygıyla izleyen İngiltere, Ruslar'ın galibiyetiyle sonuçlanan bu harbin akabinde Osmanlı Devleti'nin kabul etmek zorunda kaldığı Ayastefanos Antlaşması'nın hükümlerini kendi emniyeti açısından riskli buldu ve diğer Avrupa devletlerini ikna ederek Rusya'yı Berlin'de bir toplantıya zorladı. Padişah ve Bâbü'lî, savaşın başından sonuna kadar İngiltere'nin ortaya koyduğu tavrıdan memnuniyetsizliklerini defalarca İngilizler'e bildirmiştir. Osmanlı belge-

lerine göre, savaşa giden yolda Tersane Konferansı'nda Avrupa devletlerinin öne sürdüğü reform şartlarının Bâbü'lî'ce reddedilmesinde İngiltere'nin de payı vardır. Bu konferansta İngiliz delegesi olan Lord Salisbury, şartların kabul edilmemesi halinde Rusya ile savaşın kaçınılmaz olacağı yolunda Osmanlılar'ı uyarırken İngiliz büyükelçisi Henry Elliot da Osmanlılar'a direnmelerini söylemekte ve bir savaş durumunda İngiltere'ye güvenebilecekleri hususunda taahhütler vermektedir. Elliot'dan sonra büyükelçi olan Henry Layard da Rusya'ya karşı Osmanlılar'ın mutlaka desteklenmesine inanan devlet adamlarından biri olarak savaş sırasında İngiltere'nin askerî müdahalesi için çok mücadele etmiştir. Layard, aynı zamanda Hindistan genel valisi Lytton ile beraber II. Abdülhamid'den Afganistan emirine bir heyet gönderterek Rusya'ya karşı doğuda da bir cephe açmak ve emirin İngilizler'le dost olmasını temin etmek için iki amaçlı bir gayret içerisinde olmuşlardır. Hilâfetin nüfuzunu kullanmak suretiyle planlanan bu faaliyet her iki amaca da hizmet etmemiş, fakat dönemin İngiliz siyasetini anlamak bakımından önemli ipuçları vermiştir.

İngiltere, Fransa'nın aradan çekilmesinden sonra Rusya'ya karşı tek başına harekete geçme riskini göze alamadığı için kendi güvenliği açısından stratejik önem taşıyan Kıbrıs'ı kira adı altında Osmanlılar'dan alarak Osmanlı topraklarına yönelik yeni bir politika başlattı (4 Haziran 1878). Berlin Antlaşması'nın arefesinde ortaya çıkan bu durum, görünürde Rus tehdidine karşı Osmanlı Devleti'ne daha kolay yardım edebilmek amacıyla gündeme getirilmişse de gerçekte İngiltere'nin artık muhtemel bir Osmanlı dağılmasında kendisi için önem taşıyan yerleri doğrudan ele geçirme politikasının parçası idi. Diğer bir ifadeyle 1856 Paris Antlaşması'ndaki toprak bütünlüğü garantisi tamamen ortadan kalkmıştı. Berlin Antlaşması ile Osmanlı Devleti'nin mukadderatı sadece Rusya'ya bağlı olmaktan kurtarıldı, fakat bu defa İngiltere ve Fransa da söz sahibi oldu. Nitekim kaybedilen Balkan vilâyetlerinden başka Tunus'un Fransa, Mısır'ın İngiltere, hatta 1911'de Libya'nın İtalya tarafından işgali ve Doğu Anadolu'da Ermeni meselesinin ortaya çıkması hep Berlin Antlaşması'nın sonuçları arasında değerlendirilir.

Bu çerçevede İngiltere'nin 1882'de Mısır'ı işgali, Osmanlı-İngiliz ilişkilerinde kapanmayan bir mesele olarak devam et-

miştir. Mısır'da Avrupa'ya olan borçların tasfiyesi amacıyla yürütülen İngiliz-Fransız mali denetimi, yerli halkın ve askerlerin tepkisini çekip Urâbî Paşa önderliğinde bir hareket başlayınca İngiltere padişah adına huzur ve asayişin temin gereğiyle ülkeyi işgal etti. Mümkün olan en kısa zamanda ülkeyi terkedeceğine dair çeşitli taahhütlerine rağmen bu taahhütler hiçbir şekilde yerine getirilmedi.

Balkan hadiseleri ve Doksanüç Harbi sırasında Osmanlı ve dünya müslüman kamuoyunda görülen hareketlilik, II. Abdülhamid'in hilâfet sıfatını siyaset gündeminde ön plana çıkarması ve İngiltere'nin Osmanlı sonrası planlarında göz koyduğu toprak parçalarıyla ilgili yeni yaklaşımı, Osmanlı-İngiliz ilişkilerinde panislâmizm ve hilâfet faktörünü odak noktalardan biri haline getirdi. İngiltere'nin Osmanlı siyasetinde kıyasıya bir mücadele içinde olan lehte ve aleyhteki kişi ve gruplar yeni bir tartışma süreci başlattılar. Tartışmaların ana teması, Osmanlı-İngiliz münasebetlerinin iyi olduğu dönemlerde faydalı fonksiyonları görülen hilâfet kurumunun bu ilişkiler kötüleşirse İngiliz çıkarlarına verebileceği zararlarıdır. Böyle bir durumda kayıpları asgariye indirebilmek için Hindistan güzergâhında bulunan Arap topraklarında Osmanlılar'dan bağımsız İngiltere himayesinde bir Arap devleti kurularak hilâfetin tekrar Araplar'a intikali projeleri gündeme getirildi. Muhtemel adaylar ortaya çıkarılıp Osmanlılar'ın Kuveyt soyundan olmadıkları gerekçesiyle gerçek halife sayılamayacakları hususunda yoğun bir propagandaya girildi. Nitekim Doksanüç Harbi'nden sonra başlatılan bu çalışmalar, tıpkı öngörüldüğü şekilde iki ülke ilişkilerinin koptuğu I. Dünya Savaşı'nda uygulamaya konmuş ve Şerif Hüseyin isyanı desteklenmiştir.

II. Abdülhamid, saltanatının başından itibaren İngiltere'ye karşı bir kırgınlık ve kızgınlık içinde olmuştur. İradelerinde, muhtıralarında ve hâtrâtında İngilizler'in kendisini nasıl hayal kırıklığına uğrattıkları, çıkarlarına uygun düştüğü zaman Osmanlı Devleti'ni parçalamakta bir an bile tereddüt etmeyecekleri, hilâfeti kendi himayelerine alarak müslümanları arzuları şeklinde yönlendirmek istedikleri gibi hususlara sık sık temas etmiştir (BA. YEE, nr. 9-2638-72). Buna karşılık İngiltere, özellikle 1890'lardan itibaren II. Abdülhamid'in Almanlar'la yakınlaşmaya başlamasından sonra Osmanlı Devleti'ne karşı tutumunu daha da gerginleştirmiş ve Osmanlı-Alman yakınlaşmasına karşı

Fransa ve Rusya ile bir cephe oluşturarak cevap vermek istemiştir. Artık İngiltere Ermeni reformunu gerçekleştirmeyi, padişaha karşı İstanbul'a bir donanma göndermeyi veya Cidde'yi işgal etmeyi düşünür olmuş, Hindistan'da karşılaştığı güçlüklerden doğrudan padişahı sorumlu tutarak açıkça tehdide başlamış (Özcan, *Pan-Islamizm*, s. 152-153), nihayet Hicaz demiryolunun inşası sırasında hattın Akabe'ye ulaşip ulaşmamasıyla ilgili çıkan tartışmada savaşa girmeyi dahi göze almıştır.

XX. yüzyıla birlikte İngiltere ve Rusya'nın uzun süredir üzerinde çalıştıkları bir proje gerçekleşti ve 1907 İngiliz-Rus Antlaşması imzalandı. Bu ise iki ülkenin artık petrolüyle de stratejik önemi artan Osmanlı topraklarını paylaşmak üzere anlaşmaları demektir. Muhtemelen bu gelişmenin de etkisiyle İngilizler, II. Abdülhamid'in siyasetinden rahatsızlıklarını gizlemedikleri halde II. Meşrutiyet'e karşı önceleri ilgisiz kalıp hatta bunun sömürgelerindeki hürriyet taleplerini arttıracığı yönünde endişeye kapıldılar. Bâbü'lî II. Meşrutiyet'ten sonra birkaç defa İngiltere ile siyasî, askerî ve malî anlaşmalar yapmak istedi. Ancak İngilizler mütemâdiyen uzak kaldılar. Osmanlılar'ın ve Hindistan müslümanlarının bütün arzularına rağmen İngiltere, Trablusgarp ve Balkan savaşlarında tarafsızlığını ilân etti.

I. Dünya Savaşı'nda İngiltere ve Osmanlı Devleti tarihlerinde ilk defa birbirlerine karşı savaşa girdiler. Savaş öncesi stratejilerinde Osmanlılar'ı Almanlar'dan ayırmak ve sömürgelerdeki müslüman tepkisini azaltmak için Bâbü'lî'nin tarafsız kalması yönünde yaptıkları çağrılar Osmanlılar'ca inandırıcı bulunmadı. Osmanlı Devleti'nin Almanlar'ın safında savaşa girmesiyle İngiltere, daha önce işgal ettiği veya kira adıyla girdiği Osmanlı topraklarını ilhak ettiğini açıkladı. Arap topraklarında İmâm İdris, Abdülazîz b. Suûd ve Şerif Hüseyin gibi Arap ileri gelenleriyle anlaşmalar yaparak onları Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklandırmayı başardı. Şerif Hüseyin'e halifeliğini ve bağımsız Arap krallığını tanıma sözü verildi. Savaş sırasında muhtemel galibiyetten sonra Osmanlı topraklarının nasıl pay edileceği hususunda Fransa-Rusya ve İtalya ile beraber İstanbul, Londra, Sykes-Picot ve St. Jean de Maurienne, San Remo gizli anlaşmaları yapıldı. İngiltere ve Osmanlı orduları Mısır, Gazze, Mezopotamya ve Çanakkale'de dört yıl doğrudan savaştı ve savaşın sonunda Osmanlılar kaybetti. An-

cak Anadolu'da başlayan Millî Mücadele ile 1919-1923 yıllarında İngiltere ile Türkler arasında dolaylı savaş dönemi yaşanmış. Esasen Sevr yürürlüğe girmediği için bir bakıma savaş hiç kesilmemişti. Bu durum 24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Antlaşması'na kadar sürdü. Bu sırada Türkler, 1911'den beri aralıksız devam eden savaş halinden kurtulmak isterken İngilizler de yeni dönemde Türkler'in kendilerine tehdit oluşturabilecek her türlü potansiyellerinden arındırılmasını hedefliyordu. Görüşmeler sırasında iki devlet birkaç defa yeniden savaş durumuna geldi, ancak her defasında sorun aşıldı. Özellikle Musul meselesinde ortaya çıkan gerginlik, Türkiye'nin Mısır-ı Millî'ye dahil Musul'la ilgili Milletler Cemiyeti'nin kararını kabul edeceğini açıklamasıyla halledildi (Cemiyet, 1926'da Musul'u İngiliz manda yönetiminde olan Irak'a bıraktı).

Cumhuriyet'in ilk zamanlarında savaş yıllarındaki husumetin tesiriyle soğuk seyreden Türk-İngiliz ilişkileri 1930'lardan sonra iyileşmeye başladı. II. Dünya Savaşı sırasında Türkiye'nin, bütün ısrarlara rağmen İngiltere'nin yanında yer alması yeni bir soğukluk dönemi başlattı. Ancak 1945'ten itibaren Türkiye'ye yönelen Sovyet tehdidi Avrupa güvenliğini de tehdit ettiği için İngiltere ve Türkiye NATO'da müttefik oldular (1952). İki ülke 1950'li yıllarda Bağdat Paketi (1955) ve CENTO'da (1959) bir arada bulundu. CENTO, 1979 yılında üyelere İran'da yaşanan gelişmeler üzerine dağıldı.

BİBLİYOGRAFYA :

(İngiliz-Osmanlı münasebetlerine dair İngiliz devlet evrakı yoğun olarak İngiltere Public Record Office, Foreign Office 78 [General Correspondence with Turkey], 371 [General Correspondence of 1906]; 195 [Embassy and Consular Reports] kısımlarında bulunmaktadır; Osmanlı evrakı için mühimme defterleri, iradeler, muahedât mecmuaları, düvel-i ecnebiye defterleri, Cevdet [Hariciye ve İktisat], İbnülemin [Hariciye] Mesâil-i Mühimme-i İngiltere defterleri, Nâme defterleri, Yıldız Evrakı ve Hariciye Nezâreti evrakı birinci kaynaklardır). Hayreddin, *Vesâik-i Târîhiyye ve Siyâsiyye Tetebbuâtı II*, İstanbul 1326, s. 3-7; D. Hakluyt, *The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nations*, I-XII, Glasgow 1904; Ahmet Refik Altınay, *Türkler ve Kraliçe Elizabeth*, İstanbul 1932; P. P. Graves, *Briton and Turk*, London 1941; F. E. Bailey, *British Policy and the Turkish Reform Movement*, Cambridge 1942; Hâmit Dereli, *Kraliçe Elizabeth Devrinde Türkler ve İngilizler*, İstanbul 1951; Akdes Nimet Kurat, *Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi (1553-1610)*, Ankara 1953; a.m.f., *Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği (1877-1880)*, Ankara 1968; J. C. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and*

Middle East, A Documentary Record: 1535-1914, New York 1956; Lord Stratford Canning'in *Türkiye Hatıraları* (haz. S. L. Poole, trc. Can Yücel), Ankara 1959; Berna Moran, *Türklerle İlgili İngilizce Yayınlar Bibliyografyası*, İstanbul 1964; A. C. Wood, *A History of the Levant Company*, London 1964; S. C. Chew, *The Crescent and the Rose, Islam and England During the Renaissance*, New York 1965; M. S. Anderson, *The Eastern Question: 1774-1923*, London 1966; Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadî Münasebetleri I: 1580-1838*, Ankara 1974; a.e. II: *1838-1850*, İstanbul 1976; L. Zhivkova, *Anglo-Turkish Relations (1933-1939)*, London 1976; Alaeddin Çetin - Ramazan Yıldız, *Sultan II. Abdülhamid Han: Devlet ve Memleket Görüşlerim*, İstanbul 1976; S. A. Skilliter, *William Harborne and the Trade with Turkey: 1578-1582*, Oxford 1977; S. F. Evans, *The Slow Reproachment: Britain and Turkey in the Age of Kemal Atatürk: 1919-1938*, Eöthen 1982; Ömer Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz İlişkileri: 1919-1926*, Ankara 1982; J. Heller, *British Policy Towards the Ottoman Empire: 1908-1914*, London 1983; A. İhsan Bağış vdğ., *Türk-İngiliz İlişkileri: 1583-1984*, Ankara 1985; E. Kedourie, *England and the Middle East: 1914-1921*, London 1987; Nazan Aksoy, *Rönesans İngilteresinde Türkler*, İstanbul 1990; Hüseyin Çelik, *Osmanlı Yanlısı İngiliz Dış İlişkiler Komiteleri, İstanbul 1994*; F. A. K. Yasamee, *Ottoman Diplomacy: Abdulhamid II and the Great Powers: 1878-1888*, İstanbul 1996; Azmi Özcan, *Pan-İslamizm: Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)*, İstanbul 1997; a.m.f., "İngiltere'de Hilâfet Tartışmaları, 1873-1909", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sy. 2, İstanbul 1998, s. 49-71; İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Ondokuzuncu Asır Başlarına Kadar Türk-İngiliz Münasebatına Dair Vesikalar", *TTK Belleten*, XIII/51 (1949), s. 573-648; a.m.f., "İkinci Abdulhamid'in İngiliz Siyasetine Dair Muhtıraları", *TD*, II/10 (1954), s. 43-60; Orhan Burian, "Türk-İngiliz Münasebetinin İlk Yılları", *DTCFD*, IX/1-2 (1951), s. 1-17; Nahide Şimşir, "Osmanlı-İngiliz Münasebetleri: 1580-1838", *TDA*, sy. 122 (1999), s. 39-56.

AZMİ ÖZCAN

V. ÜLKEDE İSLÂMİYET

İngilizler'in İslâmîyet'le temaslarının daha önceki yüzyıllarda başlamasına ve Britanya adalarında XVII. yüzyıldan itibaren Türk ve Kuzey Afrika kökenli esirlerin, diplomatik misyonlara mensup kişilerle bunların ailelerinin ve daha sonraları da müslüman öğrencilerin bulunmasına rağmen ülkeye düzenli biçimde yerleşen ilk müslüman topluluklarına ancak XIX. yüzyılın ikinci yarısında rastlanmaktadır. İngiltere'de İslâmîyet'in geç görülmesinin en önemli sebebi buraya sadece deniz yoluyla ulaşılabilmesi ve İngilizler'in zihinlerinde, müslümanlar hakkındaki ön yargıların XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren Hindistan ve çevresini idareleri altına almalarıyla başlayan yakın temaslar sonucu değişmesidir denilebilir. Britanya ada-

larına yerleşen ilk müslümanlar Londra, Cardiff, Liverpool, South Shields, Bristol ve Hull gibi işlek limanlara gelen Yemen, Aden, Gucerât ve Somali kökenli gemicilerdir. Bu küçük gruplar ilk defa ülkede İslâmîyet'i temsil etmişler ve dinî cemaat görevlerini aralarından birinin evinde kurdukları zâviyelerde yerine getirmişlerdir. Cezayirli Ahmed el-Alevî'nin müridleri tarafından yönetilen bu zâviyelerin ilki Cardiff'te açılmış, bunu Liverpool, South Shields, Hull ve Birmingham'dakiler takip etmiştir. Zâviyeler hem ibadet hem de sosyal faaliyetler için kullanılmakta, evlenme ve cenaze törenleri buralarda yapılmaktaydı. Müslümanların bu ilk yerleşim bölgelerindeki varlıkları günümüzde de sürmektedir.

İngiltere'de İslâmîyet'in tanınması ve yayılması yolunda en önemli aşamalardan biri Londra'nın güneyindeki Woking kasabasında, Pencap Üniversitesi'nde yirmi yıl görev yapan Macar asıllı şarkiyatçı Leitner tarafından Doğu dilleri ve dinlerini doğru bir şekilde tanıtmak, Doğu üzerinde araştırmalar yapmak, araştırmacıları desteklemek ve Doğulu öğrencilere kendi sosyal konum ve dinlerini kaybettirmeden İngiliz kültürü vermek amacıyla Woking Şarkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nün kurulmasıdır (1884). Enstitünün yanına, masraflarının büyük bir kısmını yüklediği için Bopal Nevvâbî Şah Cihan Begüm'ün adını taşıyan bir de cami yapılmış ve 1889'da tamamlanan cami çok sayıda aristokrat ve entelektüelin devam ettiği, birçok önemli kişinin İslâm'a girdiği bir merkez olmuştur. Leitner'in 1899'da ölümünden sonra bir süre yavaşlayan faaliyetler, 1912 yılında Kâdiyânîler'in temsilcisi Lahorlu avukat Hâce Kemâleddin ile Hindistan'da bulunduğu sırada müslüman olan Lord Headley'nin Woking'e gelmesiyle yeniden eski haline döndü. Bunlar 1913'te *Muslim India and the Islamic Review* adlı bir dergi çıkarmaya başladılar; 1921'de derginin adı *Islamic Review* olarak değiştirildi. Bu iki şahsiyetin 1932 ve 1933'te vefatlarından sonra da enstitü faaliyetlerini sürdürmekle birlikte 1960'lı yıllarda Londra Merkez Camii ve Doğu Londra Camii gibi diğer merkezlerin açılmasıyla eski önemini kaybetti. Buna rağmen Woking Şarkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İslâmîyet'in Britanya adalarında tanınmasında ve yayılmasında rol oynamış önemli bir kurum olarak tarihe geçmiştir.

İlk düzenli topluluklardan biri yine XIX. yüzyılın sonlarına doğru Liverpool'da te-